

ČASOPIS ZA KULTURU HRVATSKOGA KNJIŽEVNOG JEZIKA
IZDAJE HRVATSKO FILOLOŠKO DRUŠTVO
ZAGREB, VELJAČA 1973. GODIŠTE XX.

O ORTOEPSKOJ VRIJEDNOSTI DUGOGA I PRODUŽENOG IJEKAVSKOG JATA

Dalibor Brozović

Gotovo sve gramatike, rječnici i pravopisni i slični priručnici zahtijevaju da se npr. riječi »tijelo, dijete, uvijek« i sl. izgovaraju samo i jedino *tjělo, dijěte, ũvijěk*, tj. sa samoglasnikom *i* istime kao i u svakoj drugoj prilici, s glasom *j* kao i inače u međuvokalnom položaju iza *i*, i s kratkim *e* onakvim kako se i inače izgovara. To je dakle zahtjev gotovo sve priručne i udžbeničke literature, uz vrlo rijetke iznimke,¹ a isto shvaćanje zastupa i većina lingvističkih rasprava i članaka što to pitanje obrađuju sa znanstvenoga stano- višta.² Prema tomu, izloženi bi izgovor bio za standardni jezik posve ispravan, on bi bio našom ortoepskom normom – ona je tako bar kodificirana, i to više- manje na način kako se norma i inače kodificira.

¹ Koliko mi je poznato, iznimkom je samo *Kratka gramatika hrvatskosrpskog jezika za strance*, Zagreb, »Školska knjiga«, 1967. Pisac prof. Josip Hamm na str. 31. u bilješci ispod teksta tvrdi da je u dvosložnom *ije* pod uzlaznom intonacijom vokala *e* dug i da ga zato bi- lježi *ijě* (rijěka, mljijěko).

² Drugačije je shvaćanje zastupao jedan od najvećih hrvatskih filologa Milan Rešetar u raspravi »Izgovor i pisanje praslav. vokala *ě* u dugim slogovima«, *Rad* 273. (1942.), str. 207.–225. Tu Rešetar razmatra i stariju literaturu, među kojom je i jedan njegov članak još iz 1891. (Jagićev *Arhiv*). Na Rešetara se pozivlje Josip Hamm u članku »Sekundarno *ije* na zapadnom hrvatskom području«, *Jezik*, I., str. 39.–45. Bez obzira na razlike u mi- šljenjima o postanku same pojave, i Rešetar i Hamm smatraju da se *ije* od jata izgovara uglavnom jednosložno, a ako se izgovara gdjekad i dvosložno onda je *ě* dugo. Sličnu tezu zastupat *ću* i ja u ovome radu. Posve posebno shvaćanje iznosi Jovan Vuković na nekoliko mjesta, najpodrobnije u raspravi »Glas *ě* (Ⓔ) u istorijskom razvitku i u savremenom srpskohrvatskom jeziku«, *Radovi ANU BiH*, XLI., 1971., str. 89.–132. Prema Vukoviću, *e* u dvosložnom *ije* nije u standardnom izgovoru dugo (kako misli Rešetar), niti je kratko (kako to traži priručna normativna literatura), nego je poludugo (str. 107. i *passim*). Na to *ću* se mišljenje posebno vratiti.

Razumije se, osim kodificirane norme poznajemo i uporabnu, uzusnu normu. U pojedinim starijim, visoko razvijenim standardnim jezicima, s izgrađenom i stabilnom jezičnom kulturom, uporabna je norma jedino mjerilo, jer i nema prave kodifikacije u smislu kakvih propisa (u ime akademije znanosti, ili ministarstva prosvjete, i sl.). Kao primjer standardnoga jezika u kojem je uporabna norma ujedno i kodificirana može nam poslužiti francuski, a standardni engleski (bez obzira radilo se o britanskom ili američkom standardu) može nam biti primjer jezika bez formalne kodifikacije, obvezatne za sve. No to su veliki, uhodani standardni jezici, a za male, nerazvijene, neustaljene standardne jezike, s niskim stupnjem jezične kulture, svakako je potrebna kodifikacija jezične norme, i to kodifikacija koja sankcionira dostignuća uporabne norme i ujedno pomaže da se ona dalje razvija, izgrađuje i ustaljuje.

Što je zapravo uporabna norma? To je nepisana, prestižem i autonomnim jezičnim osjećajem³ održavana društvena konvencija koja odražava reprezentativnu, provjerenu, ustaljenu i njegovanu jezičnu praksu, ujednačenu na cijelome području onoga ljudskog kolektiva koji se služi određenim standardnim jezikom (odnosno, vlastitom varijantom toga standarda). U svakom slučaju, pretpostavlja se i očekuje da će uporabna norma biti predstavljena bar u jezičnoj praksi krugova i zvanja kojima je jezik, pisani i(li) govoreni, ovakvo ili onakvo sredstvo njihove djelatnosti, dakle u pisaca, nastavnika, spikera, novinara, glumaca, pravnika (osobito odvjetnika) itd.

* * *

Mislim da je prilično očito kako je veoma nepoželjno da se uporabna norma razlikuje od kodificirane norme u istome društvu i jezičnom kolektivu. Takav raskorak može samo škoditi jezičnoj kulturi toga društva, i time ujedno njegovoj kulturi uopće. Zato ne možemo biti ravnodušni ako se pokaže sumnja da li se u ovoj ili onoj pojedinosti podudaraju uporabna i kodificirana norma. Mi ćemo razmotriti da li slijed od tri slova *i+j+e*, kada odgovara staromu glasu »jat« (ě, u ćirilici Ћ, u glagoljici ▲, zaista predstavlja onakav izgovor kakav mu određuje naša tradicionalna jezična kodifikacija. Tu se postavljaju zapravo dva pitanja: predstavlja li slovni slijed *ije* uvijek dvosložan izgovorni slijed, i drugo, ukoliko bar katkada zaista predstavlja dvosložan izgovor, da li on u stvarnosti uporabne norme odgovara onomu u kodifikacionim priručnicima.

Na prvo je pitanje mnogo lakše odgovoriti – teško je naime pretpostaviti zabunu u takvu najčešće posve lakom problemu kao što je broj slogova. Do-

³ Pod autonomnosti se misli neovisnost o svim nestandardnim idiomima (dijalektima, razgovornom jeziku i sl.). Uvjet opstojnosti standardnoga jezika jest autonoman jezični osjećaj njegovih nosilaca, bez takva se osjećaja on ne može održati.

voljno je da nekoliko dana slušamo radio, dok ne provjerimo izgovor spikerskoga prosjeka iz raznih studija, onda da posjetimo nekoliko kazališnih predstava u raznim gradovima, a na koncu da prisustvujemo pojedinim satovima na školama raznih stupnjeva, u raznim mjestima, i to satovima onih nastavnika kojima se općenito priznaje da njeguju svoj jezik (to je potrebno kako se eventualni raskorak s kodifikacijom ne bi mogao pripisati pomanjkanju jezične kulture u pojedinim nastavnicima). U ishod takva ispitivanja ne može biti sumnje. Izuzmemo li jednu rijetku kategoriju riječi kao *dvije* (i još samo tri-četiri takva primjera o kojima će još biti riječ), ustanovit ćemo da golema većina ispitanika izgovara u golemoj većini primjera jednosložan glasovni slijed za slovni slijed *ije* kada po podrijetlu odgovara staromu glasu *jat*. Posebno je potpitanje kakav je taj jednosložni izgovor, koji se glasovi stvarno proizvode, ali ne može biti sumnje da se radi upravo o jednosložnu izgovoru. Ali ako bi tko ipak smatrao da takav oblik ankete još uvijek nije »mjerodavan«, da čak ni profesije kojima se djelatnost zasniva na govornoj realizaciji standardnog jezika, i to profesije u svojoj ukupnosti, ništa ne znače za jezični standard društva u kojem djeluju, onda preostaje još jedna provjera. Uzmimo bilo koju antologiju hrvatske poezije i utvrdimo kakva je slogovna vrijednost slovnoga slijeda *ije*. Razumije se, uzet ćemo u obzir samo stihove u kojima je broj slogova određen, analiza ritma u slobodnim stihovima ne bi nužno morala biti uvjerljiva kao dokaz.

Prebrojavanje će pokazati da je udio dvosložnih sljedova vrlo nizak, no koliko god oni predstavljali u ukupnosti neznatnu manjinu, čini se da su ipak za koji postotak češći nego u standardnoj govornoj praksi, što smatram vrlo važnim. Naime, ta mala razlika u frekvenciji pokazuje nam kakvo je mjesto dvosložnoga izgovora u jezičnom sustavu – već sama činjenica da je on nešto češći u stihu, znači da pripada osobitim izražajnim sredstvima, da je dio stilske (ekspresione), a ne obične (komunikacione) strukture. To otprilike predstavlja isti onaj položaj koji u standardnoj novoštokavštini imaju aorist i osobito imperfekt: ne može se sumnjati u njihovu opstojnost u suvremenome standardnom jeziku, ali očito je da je njihovo mjesto drugačije nego u drugih oblika, jer norma ne poznaje takvih situacija u kojima se *m o r a* upotrebiti bilo aorist, bilo imperfekt, a ne bi se mogao uzeti perfekt umjesto njih. Nije to npr. rusko stanje, gdje nikakva imperfekta ni aorista nema, ni u kakvu vidu opstojnosti, ali nije ni bugarsko ili makedonsko stanje, gdje su u određenim prilikama ti glagolski oblici nesumnjivo obvezatni.⁴ Potpuno je isti status dvosložnoga izgovora za slovni slijed *ije*: izuzev kategoriju *dvije*, on je samo fakultativna, znatno rjeđa i izražajno uvjetovana alternativna realizacija za jednosložan izgovor.

⁴ I kosi padeži neodređenih pridjevskih oblika u atributivnoj službi također donekle pripadaju stilskoj strukturi. Ali samo donekle.

Brojeći slogove u stihovima morali smo, naravno, i slovni slijed 'je računati kao da je umjesto apostrofa zapisano slovo *i*. Nekada su se stihovi često tiskali na taj način, ali suviše mnogo apostrofâ kvarilo je vizualni dojam sloga i danas se to uglavnom ne radi. Zapravo, nema ni potrebe da se posebno označuje jednosložan izgovor kad je on normalan – ako bi što trebalo posebno označivati, onda bi to morao biti dvosložan izgovor slovnoga slijeda *ije*, kao znatno rjeđi, ali to bi onda izazvalo drugu nevolju: isti slovni slijed kada ne potječe od jata npr. *pjĕmo*, *kùtijĕ* (gen. sg.), *kùtijē* (nom. pl.), izgovara se ionako uvijek dvosložno, o čem će još biti riječi. Što se pak tiče same pjesničke prakse, još je jedan moment važan. Izbor dvosložnoga jata gdjekad je uvjetovan i čisto metričkim potrebama, u tehničkom smislu, jednostavno zato da se dobije jedan slog više, ali u umjetničkom je izražavanju tehnička strana rijetko kada isključiva.⁵

Tako dakle stoje stvari kada se radi o odnosu između jednosložnoga i dvosložnog izgovora. No mi smo bili još jedno pitanje postavili u početku; vidjeli smo da dvosložni izgovor ipak postoji, iako je rijedak, ograničen i fakultativan, a sada da vidimo da li je, kada se ipak ostvaruje, onakav kako to propisuju udžbenici i priručnici. Na to drugo pitanje odgovor nam mogu dati pjesnici, mi po broju slogova možemo samo vidjeti da stih zahtijeva dvosložnu vrijednost, ali ako pjesma nije slučajno tiskana s naglascima,⁶ ne možemo znati da li se u glasovnom slijedu *ije* izgovara samoglasnik *e* s dužinom ili ne. Drugim riječima, iznio sam da kodificirana norma zahtijeva izgovor *tĕjĕlo*, *dijĕte*, *ĕvijĕk*, a mi ne možemo znati da li je pjesnik zapravo izgovarao *tĕjĕlo*, *dijĕte*, *ĕvijĕk*. No anketa o kojoj smo govorili (slušanje glumaca, spikerâ, nastavnikâ) mora nam dati odgovor i na to pitanje. Ta će nam anketa jednoznačno pokazati da je pri dvosložnu izgovoru slovnoga slijeda *ije* samoglasnik *e* redovno dug, izuzev kategoriju *dvije*, koja je već spomenuta kao iznimna.

Pokušajmo sada ukratko iznijeti utvrđene činjenice:

1. Za slovni slijed *ije*, kada po podrijetlu odgovara staromu glasu *jat*, kodificirana norma zahtijeva izgovor *i + j + ě*, tj. zahtijeva dvosložnu vrijednost i kratko *e* u drugome slogu;

2. U uporabnoj normi tomu zahtjevu udovoljava samo riječ *dvije* i još četiri-pet riječi, koje se zaista izgovaraju samo tako, ili se bar mogu i tako izgovarati;

⁵ J. Hamm u radu spomenutome u bilj. 2. donosi primjere iz Vidrića i iz Goranove »Jame«.

⁶ Naravno, pretpostavlja se da je tekst akcentuirao sam pjesnik, a ne tko drugi (npr. u čitankama i sl.). No čak ni to ne mora biti garancija autentičnosti: autor je naglaske mogao prepisati iz kakva rječnika, ili ako je imao filološku naobrazbu, mogao je stavljati one akcente koje su ga učili.

3. U svim ostalim slučajevima uporabna norma poznaje isključivo usporedan izgovor s dvije moguće realizacije:

a. Redovno se izgovara dvoglasnik (diftong) kojemu je prvi dio glas sličan samoglasniku *i* i suglasniku *j*, ali različit od obojice, a drugi dio predstavlja dugo *e*;

b. Svaki se takav dvoglasnik može zamijeniti dvosložnim izgovorom s dugim vokalom *ē* u drugome slogu, ali se to čini prilično rijetko, a obično i s osobitom stilskom vrijednosti.

Drugim riječima, kodifikaciona norma zahtijeva *tijēlo, dijēte, ūvijēk*, a uporabna norma priznaje samo ili dvoglasnički izgovor, koji ćemo za ovu priliku označiti s eksponiranim *ij* u prvome dijelu diftonga, dakle *tiēlo, diēte, ūvijēk* (redovno), ili pak dvosložni izgovor s dugim *ē*, dakle *tijēlo, dijēte, ūvijēk* (rijetko).

Problematika se usložnjava zbog još dvaju specifičnih slučajeva. S jedne strane imamo već spomenutu iznimnu kategoriju *dvije*, a s druge pak dugo *jē*, tj. takav dugi refleks jata koji se piše *je* i prema tomu izgovara jednosložno, ali drugačije od jednosložnoga izgovora slovnoga slijeda *ije*. Dugo *je* dolazi npr. u riječima i oblicima kao *djēdo, Nēdjēljko, vjēstac, vjērnōst, mjērā* (gen. pl.), *mjēstā* (gen. pl.), *mēdvjēdā* (gen. pl.), *ponēdjēljka* (gen. sg.), *vđjēvši, zasjēdānje*,⁷ itd.

Objektivno govoreći, sve je to zaista veoma složeno, no ipak nije ni izdaleka toliko složeno koliko bi se moglo činiti na prvi pogled. U prvome broju ovoga godišta, obećao sam da ću se sustavno pozabaviti tom problematikom.⁸ U ovom ću prilogu pokušati da održim to obećanje. Prije svega, razmotrit ćemo iznesene pojave sa stanovišta fonološkoga sustava samoga standardnog jezika – za ocjenu ovih ili onih pojedinosti u jezičnome standardu najvažniju ulogu ima on sam, njegov vlastiti sustav, jer je standardni jezik autonoman⁹ prema svakoj drugoj jezičnoj ravnini, pa i prema svojoj vlastitoj dijalekatskoj osnovici i prema svojoj vlastitoj povijesti. No ipak ćemo poslije razmotriti i dijalektološki i povijesni vid problema – ne zato što bi oni imali odlučnu važnost (stanovitu doduše imaju: onda kada su ostali momenti u ravnoteži), nego zato što mogu poslužiti upoznavanju unutarne prirode pojedinih pojava u standardnom jeziku, i redovno i služe u tu svrhu.

⁷ Smatram da je naglasak *zāsjedānje*, s kratkim *je*, ipak donekle bolje uklopljen u sustav standardnoga jezika.

⁸ Na str. 18., u članku »O nekim načelnim pitanjima pravopisne i ortoepske norme«, *Jezik XX.*, str. 12.–19.

⁹ Usp. bilj. 3. Autonomnost je bitna za samu definiciju standardnog jezika. Pokušaj jedne takve definicije dao sam u članku „Славянские стандартные языки и сравнительный метод“, *ВОПРОСЫ ЯЗЫКОЗНАНИЯ*, XVI/1967., br. 1, str. 3.–33. (na str. 14.), hrvatska verzija u knjizi *Standardni jezik*, Zagreb, 1970. (na str. 28). U ovome radu polazim od teoretskih postavaka iz te rasprave.

Za fonološku interpretaciju¹⁰ bit će nam potrebno da pojedine pojavne kategorije sredimo tako da svaka ima svoj naziv i svoju uvjetnu oznaku (prema fonološkoj konvenciji, foneme i fonemske sljedove pisat ćemo u kosim zagradaama / /); za svaku ćemo kategoriju naznačiti i kako se inače piše po pravopisnoj normi. Imamo dakle:

A. Fonemski slijed /ijě/₁, tzv. klasični dvosložni izgovor za refleks dugoga jata. Taj izgovor stara kodifikaciona norma propisuje za svaki slovni slijed *ije* koji potječe od jata. Pravopisni oblik: *ije*.

B. Fonemski slijed /ijě/₂. To je slobodan slijed triju nezavisnih fonema /i/, /j/ i /e/, koji ni djelomično ni kao cjelina ne potječu od jata, npr. u *kùtije* (nom. pl.).¹¹ Pravopisni oblik: *ije*.

¹⁰ Potpun i ažuran pregled fonoloških teorija najdostupniji je u knjizi Žarka Muljačića *Opća fonologija i fonologija talijanskog jezika*, Zagreb, »Školska knjiga«, 1972. Pisac zastupa shvaćanja Jakobsonove škole, ali kritički i samostalno, a razmatra i ostale smjerove tako da se u prvom dijelu knjige može naći sve što je potrebno znati o fonologiji. Polazeći također od Jakobsonove škole obradio sam u nizu radova fonološku problematiku standardne novoštokavštine: a. »Vom Begriff der Richtung bei den phonologischen Oppositionen (Über die phonologische Individualität des Reflexes des langen Jat im Standardijekavischen)«, *Wiener slavistisches Jahrbuch*, XI/1964., str. 141.–147., b. »Some Remarks on Distinctive Features, Especially in Standard Serbocroatian«, *To Honor Roman Jakobson*, The Hague-Paris, 1967., str. 412.–426., c. »Sull'inventario dei fonemi serbocroati e i loro tratti distintivi«, *Die Welt der Slaven*, XII/1967., Heft 2, str. 161.–172., d. »O fonološkom sustavu suvremenoga standardnog hrvatskosrpskog jezika«, *Radovi*, Filozofski fakultet, Zadar, VII/1965.–66., 1967.–68., str. 20.–39., e. »O alofonskoj problematici u hrvatskoj ortoepiji (Fonemi i alofoni u standardnom hrvatskosrpskom jeziku)«, *Radovi*, Filozofski fakultet, Zadar, IX/1971.–72., str. 5.–24. + tablice. Određene općeteoretske postavke iznio sam u radovima posvećenim drugim jezicima ili općenitijoj problematici: f. »H. Birnbaum: Syntagmatische und paradigmatische Phonologie. Aus der Diskussion (1)«, *Phonologie der Gegenwart*, Wien, 1967., str. 344.–348., g. »O matrici fonemâ gornjoluzičkoga jezika«, *Lětopis Instituta za serbski ludospyt u Budyšinje*, 1968., Rjad A, č. 15/2., str. 129.–137., h. »O inventaru fonema starocrkvenoslavenskog jezika i o njihovim razlikovnim obilježjima«, *Курил Солунски*, Skopje, 1970., knj. I., str. 19.–34., i. »O fonološkoj adaptaciji slavenskih i neslavenskih posuđenica u slavenskim standardnim jezicima«, *Zbornik radova*, posvećen VII. kongresu jugoslavenskih slavista, Zagreb, 1972., str. 23.–36., j. »O typologii grafických a ortografických soustav v slovanských spisovných jazycích«, *Slovo a slovesnost*, XXXIII/1972., str. 275.–282., k. »Terminologija razlikovnih obilježja u slavenskim jezicima i njezino uklapanje u slavenski terminološki sustav«, СЛЪВЯНСКА ЛИНГВИСТИЧКА ТЕРМИНОЛОГИЈА, knj. II., Sofija (u tisku), l. »Broj i sustav makedonskih fonema i interpretacija njihovih razlikovnih obilježja« (u tisku), m. »Kern und Peripherie in der Phonologie«, *Phonologie der Gegenwart*, knj. II., Wien (u tisku).

¹¹ U kategoriji B javljaju se i naglasci kakvih praktički uopće nema u sekvenci *ijě* što potječe od jata (tj. A ili C), npr. *nijet* (tur. »namjera, nakana, naum«), *orijent*. Rječnici se doduše ne slažu u tim akcentima. Tako Klaić donosi *nijet*, koji naglasak stavlja Škaljić na drugo mjesto, iza nesumnjivo pravilnijega *nijet*, i koji zbog dugoga i ne pripada nijednoj od kategorija o kojima je ovdje riječ (Benešićev akcent *nijet* bit će neka zabuna). Za drugu riječ donose Klaić, Ristić-Kangrga, Deanovićeви rječnici i Pravopis 1960. akcent *orijent*, no smatram da je Benešićeva akcentuacija *orijent* b a r e m toliko dobra i svakako se bolje uklapa u suvremeni sustav. Osim toga, kategorija B ne potpada pod zakon da dužina ne smije biti ispred naglaska, dakle slijed /ijě/z i ne funkcionira kao dužina: *hijerârhija*, *pijedestal*, *mijelîn*, *-lina* (kem., med.), *orijentâcija*, *pijetêt*, *-têta*. Nasuprot tomu, slijed /ijě/, u klasičnom izgovoru vlada se kao dužina, *pobijelîm* (postanem bijel) *pobjeljivati* podliježe zakonu koji ne djeluje na odnos *orijentîrâm*, *orijentîrati*. To je činjenica od velike važnosti – za takvo ponašanje nema ni fonetskog ni fonološkog objašnjenja.

C. Fonemski slijed /ijě/₃. Radi se o kategoriji *dvije*, gdje staromu dugom jatu odgovara trofonemski slijed /i+j+ě/. U dva-tri slučaja ne potječe cio taj slijed od dugog jata, nego se s njegovim refleksom (/ijě/₃ samo naknadno izjednačio (o tom poslije), ali to za suvremeni standard nema praktičnog značenja. Slijed /ijě/₃, vrlo rijedak, zapravo izniman, zvat ćemo standardnim obvezatno dvosložnim izgovorom. Pravopisni oblik: *ije*.

Kategorija A-C (klasičan dvosložni slijed /ijě/₁ slobodni dvosložni slijed /ijě/₂ i standardni obvezatno dvosložni slijed /ijě/₃) imaju istu i fonemsku (dakle i izgovornu) i fonološku (dakle i slušnu) vrijednost. Slijedovi /ijě/₁ i /ijě/₃ potječu od staroga dugog jata (ili sadrže jat koji se s njime izjednačio), a slijed /ijě/₂ ne odgovara etimološki jatu.

D. Fonemski kompleks /ijē/, tj. jednosložan diftonški izgovor dugoga jata. Tako se redovno (dakle ne i obvezatno) izgovara u suvremenom standardu svaki slovni slijed *ije* koji potječe od jata, a ne pripada kategoriji /ijě/₃. Primjeri s različitim naglascima: /t^hělo/, /d^hěte/, ūv^hěk/. Pravopisni oblik: *ije*.

E. Fonemski slijed /ijē/₁, fakultativan, rijedak i obično stilski uvjetovan standardni dvosložni izgovor umjesto redovnoga diftonškog izgovora /ijē/ za refleks dugoga jata. Primjeri s različitim naglascima: /t^hijělo/, /d^hijěte/, /ŭvijěk/. Pravopisni oblik: *ije*.

F. Fonemski slijed /ijē/₂. To je slobodan slijed triju nezavisnih fonema /i/, /j/ i /ē/, koji ni djelomično ni kao cjelina ne potječu od jata, npr. /kùtijē/ (gen. sg.), /n^hičijēga/, /p^hijēmo/, /higijēna/ i sl. U modernom jeziku dolaze i takve akcenatske kombinacije u stranim riječima kakve se gotovo nikad ne javljaju u /ijē/₁, npr. /bijēnij/. Pravopisni oblik: *ije*.

G. Fonemski slijed /jē/₁, dugi dvofonemski slog kao refleks jata koji ne potječe od staroga dugog glasa jat, nego predstavlja refleks staroga kratkog jata naknadno produžen u stanovitim fonetskim, tvorbenim i morfološkim (točnije: distribucionim i morfološkim) uvjetima. Primjeri s raznim naglascima: /djědo/, /djělā/ (gen. pl. od /djělo/), /vidjěvši/. Pravopisni oblik: *je*.

H. Fonemski slijed /jē/₂, dugi dvofonemski slog kao slobodan slijed dvaju nezavisnih fonema /j/ i /ē/, koji ne potječu od jata, npr. u /jěž/, /gojěnci/, /dājěmo/.¹² Pravopisni oblik: *je*.

Razumije se, u našem se sustavu nalaze i kratki slogovi s refleksom pokraćenoga staroga jata, koji normalno glasi /jě/, ali u određenim prilikama umjesto /jě/ imamo /i/ (npr. *vidio* umjesto **vidjeo*) ili /ě/ (npr. *bregovi* umje-

¹² Teže je naći primjere za *jē* iza suglasnika, ali imam zabilježeno npr. »ona je odjěčala svoje«.

sto **brjegovi*, a također i u stanovitim pojedinačnim slučajevima kao *cesta* umjesto **cjesta*, *netko* umjesto arh. *njetko*, itd.). Različite osobite reflekske kratkoga jata u standardnoj ijekavštini pregledno iznosi Jovan Vuković u već spominjanoj raspravi,¹³ no s nekim se pojedinostima njegova shvaćanja ijekavske norme za odnos *je - i - e* ne bismo mogli složiti. U svakom slučaju, ovdje se nećemo baviti refleksima kratkoga jata, a naravno, nećemo obrađivati ni njihova odnosa prema slijedu /jě/ i fonemima /j/ i /ě/ kada ne potječu od jata.

Prema tomu, nas zanimaju kategorije iznesene pod oznakama *A-H*. Pokušajmo prvo rekapitulirati različite kriterije prema kojima su one bile razvrstane:

Trofonemski sljedovi *A, B, C, E, F* ~ dvofonemski sjedovi *G, H*. To znači da sve sekvence sastavljene od /i/, /j/ + /ě/ (tj. /ijě/_{1,2,3} ili + /ě/ (tj. /ijě/_{1,2}) smatramo trofonemskima, iako je jasno da se fonem /j/ nalazi u njima u tzv. slaboj poziciji, kao i uvijek između dvaju vokala od kojih je prvi *i*, ali po načelu »once a phoneme, always a phoneme«* moramo i taj slabi glas smatrati fonemom. Dvofonemskim sekvencama smatramo sljedove /j/ + /ě/, dakle /jě/_{1,2} podjednako, ali zanimljivo je da smo glasovni kompleks *D*, tj. /ijě/, ostavili izvan igre, za što svakako ima dobrih razloga.

Dvosložne vrijednosti *A, B, C, E, E*, ~ jednosložne vrijednosti *D, G, H*. Tu je raspored gotovo isti, samo se kompleks *D* našao u drugoj skupini.

Potječu od jata *A, C*,¹⁴ *D, E, G* ~ ne potječu od jata *B, F, H*. Kategorije po podrijetlu od jata mogu alternirati s kratkim refleksima /je/, /i/, *E* /e/, npr. u klasičnoj normi pod *A* /dijělovi/, u suvremenoj pod *D-E* /dijělovi-dijělovi/, u objema pod *C* /dvijě/ i *G* /djědo/, alternirat će s oblicima /djělomice/, /djo/, /dvjěmā/ ili /dvjěma/, /dvijū/, /djěd/.

Kategorije zastupane u klasičnoj normi *A, B, F, G, H* (*C* uključeno u *A*) ~ zastupane u modernoj normi *B, C, D, E, F, G, H*. Zajedničke su dakle samo pojave *B, F, G, H*, od kojih samo *G* potječe od jata (/jě/₁), a to onda znači da se te dvije norme bitno razlikuju po svojem odnosu dugih refleksa jata prema sličnim fonemskim sljedovima. Kategorija *C* fonetski je identična u objema normama, ali njezina je opstojnost kao posebne kategorije uvjetovana izdvajanjem iz klasične kategorije *A* (tj. /ijě/₁) onih primjera što se i u modernoj normi izgovaraju dvosložno i s kratkim /e/ u drugome slogu.

Obvezatne kategorije ~ neobvezatne kategorije. U klasičnoj normi sve kategorije pripadaju prvoj skupini, u suvremenoj sve osim *D* i *E*, koje su međusobno zamjenljive.

¹³ V. bilj. 2., str. 109.-121. Vuković tu daje i dijalektološke podatke, no oni zahtijevaju mnoge dopune, a često i drugačija objašnjenja.

¹⁴ U kategoriji *C* odgovara jatu gdje kada samo prvi slog, o čem će poslije biti riječ.

* »jednom fonem, uvijek fonem«

Sve se kategorije mogu razvrstati i prema svojoj fonetskoj i fonološkoj identičnosti ili neidentičnosti. Klasična norma poznaje 3 fonetske stvarnosti: 1. *A-B* (tj. /ijě/_{1,2}; *C* je tu uključeno), 2. *F* (/ijě/₂) i 3. *G-H* (/jě/₁₋₂). Kategorije što se razlikuju samo brojkom suponenta, imaju dakle istu fonetsku vrijednost. Što se tiče fonološke ocjene, ona se u klasičnoj normi poklapa s fonetskim veličinama.

U suvremenoj normi nalazimo 4 fonetske stvarnosti, od kojih su tri identične s onima u klasičnoj, ali su dvije od njih u drugačijoj distribuciji: 1. *B-C* (/ijě/₂₋₃), 2. *D*. (/iě/), 3. *E-F* (/ijě/₁₋₂) i 4. *G-H* (tj. ista i vrijednost i sastav kao u posljednjoj rubrici klasične norme: /jě/₁₋₂). Fonološka se ocjena u suvremenoj normi ne poklapa s fonetskom u trećoj rubrici, jer iako /ijě/₁ i /ijě/₂ imaju posve istu fonetsku vrijednost, njihov je fonološki status posve različit: /ijě/₂ predstavlja normalan slijed triju fonema, koji u njemu imaju istu vrijednost i jednako ponašanje kao u svim drugim sljedovima u kojima se javljaju (uzimajući u obzir poziciono uvjetovane alternacije fonetske prirode, koje ionako nisu važne s fonološkog stanovišta), ali /ijě/₁ znači samo fakultativnu realizaciju kompleksa /iě/, i to, kako smo vidjeli, rjeđu i stilsku uvjetovanu realizaciju. Fonološka vrijednost /ijě/₁ i /ijě/₂ ne može dakle biti ista, usprkos njihovu fonetski jednaku ostvarivanju. S druge strane, nije bez daljnje analize jasna ni fonološka narav kompleksa /iě/: za nj znamo samo da je jednosložan i da se nalazi u slobodnoj varijaciji sa svojim rjeđim partnerom /iě/₁.

Možemo zaključiti da je klasična norma jednostavnija i da nameće manje problema: posjeduje manje kategorijâ u nizu *A-H*, u svima je odnos između fonemâ i njihovih varijabla identičan kao u ostalim analognim pozicijama u kojima se javljaju, i nema slobodne varijacije između kategorija. Prema tomu, apstraktno uzevši, klasična bi norma bila poželjnija¹⁵ kada bi imala ikakvo uporište u uporabnoj normi, ali suviše je već vremena imala na raspolaganju da se afirmira u društvu, a vidjeli smo u prvom dijelu da u tom nije uspjela.¹⁶ To onda znači da nam ne preostaje ništa drugo nego da konačno kodificiramo uporabnu normu – takva sankcija neće izazvati nikakvih prak-

¹⁵ To znači da je u načelu bolje prihvatiti jednostavnije rješenje ako su oba predložena u svim ostalim svojstvima jednako dobra. No ovdje to nije slučaj. I ne samo da klasična norma nema uporišta u jezičnoj praksi na standardnoj razini: moderna civilizacija nameće nam mnogobrojne primjere s /ije/₂ a klasična norma ne daje podloge na kojoj bismo objasnili zašto se *pobijělīm* i *orijēntūrām* različito ponašaju pri pomicanju naglaska prema koncu riječi (usp. bilj. 11.). U suvremenoj uporabnoj normi to je jasno – tu *pobijělīm* (potencijalno *pobijělīm*) ima drugačiju prozodijsku strukturu od *orijēntūrām*.

¹⁶ Nazive »klasična« i »suvremena« norma ne smijemo shvaćati u smislu da je druga nastala iz prve i prevladala. Kao što ćemo vidjeti, to su dva usporedna i međusobno isključiva tipa ijekavštine.

tičnih problema, ali bit će potrebno riješiti niz teoretskih fonoloških pitanja što nikako nisu laka. Sva su vezana uz kompleks /ijē/; odnosno kategoriju *D* u našem popisu:

1) Kompleks *D* sastoji se, u fonetskom smislu, od dva jasno različita dijela – prvi označujemo eksponiranima [ij], drugi je [ē]. Kako *D* nikada ne alternira s /jē/₁, postavlja se pitanje kakva je fonetska razlika između [ij] i [j] u tim dvjema kategorijama.

2) Kategorije *D* i *G* obje su jednosložne. Da li se fonološka opozicija među njima zasniva na prvom dijelu *D*, dakle /ij/ ~ /j/? Ako je tako, onda je pretpostavljeni fonem /ij/ jedini koji u standardnoj ijekavštini dolazi isključivo ispred /ē/, što se tipološki nikako ne slaže s općom fizionomijom distribucijskih pravila u standardnoj novoštokavštini. Ukoliko pak prihvatimo cio kompleks *D* kao fonem, dakle /ijē/, onda će taj fonem biti jedinim diftonškim fonemom u sustavu.

3) Kakav mehanizam osigurava da se samo /ijē/₁ može zamjenjivati kategorijom *D* (što se normalno i čini), a da fonetski identičan slijed /ijē/₂ ne može biti njome zamijenjen?

(*Svršit će se.*)

O PROTETSKOM *H*

Milan Moguš

Kad u jeziku dođe do nestanka kakva fonema, onda se ta pojava više ne tumači samo slabom artikulacijom toga fonema, nego se nastoji naći pravi razlog, tj. po čemu se koji fonem toliko ne uklapa u sustav da je počeo nestajati. Tako npr. danas više ne smatramo da su samoglasnici *ѣ* i *ѥ* nestali u određenom položaju zbog svoje slabe artikulacije – jer su istu artikulaciju imali i kad su se pojavili – nego zbog promijenjenih odnosa u vokalizmu. Naime, u koleraciji dugih i kratkih samoglasnika jedino oni nisu imali svojih istovrsnih dugih parnjaka, a kako se nisu mogli duljiti, nestali su iz sustava bilo prijelazom u kakav drugi samoglasnik bilo nestankom.

Isti je slučaj i s fonemom *h*. Njegov se gubitak u našem suglasničkom inventaru opravdavao jedino artikulacijskim razlozima. Redovito je dobivao epitete »neodređen«, »labav«, »slab« i slično. Ali gramatike i pravopisi nisu u suglasničkoj klasifikaciji uopće spominjali njegovu »labavu« artikulaciju. Stavljale su ga bez ikakvih ograda u isti red sa *k* i *g* kao stražnjojezičnim ili velarnim suglasnicima.¹ Što se fonetske strane tiče, istina je da *h* nema re-

¹ Usp. S. Težak-S. Babić, Pregled gramatike hrvatskosrpskog jezika, Zagreb, 1966., str. 37.